

УДК 314.15–026.48(497.11)“199/...”

711.45(497.11)“199/...”

Оригиналан научни рад

Original scientific work

Зора Живановић**МАКРОРЕГИОНАЛНИ ЦЕНТРИ СРБИЈЕ КАО ОДРЕДИШТА
МИГРАЦИЈА СТАНОВНИШТВА**

Извод: У контексту Просторног плана Републике Србије из 1996. године ово истраживање ограничиће се на дефинисане макрорегионалне центре, односно градска насеља, са акцентом на њиховим миграционим обележјима. Различит историјски пут, географски положај, као и политички третман посматраних центара резултирао је њиховим различитим функционалним капацитетом, о коме се може говорити и на основу пресељавања становништва. У раду су, у циљу указивања на значај и улогу макрорегионалних центара у просторно функционалној организацији државне територије, анализирана њихова миграциона обележја односно њихова апсорпциона моћ, како у односу на непосредно, тако и на шире окружење.

Кључне речи: макрорегионални центри, становништво, миграције, атрактивност, функционални капацитет

Abstract: Within the frame of the Spatial Plan of the Republic of Serbia from 1996 this investigation is limited to defining macroregional centres, i.e. towns, with special attention to migrations. Different history, geographic position as well as treatment of these centres by authorities resulted in their different functional capacities which can be discussed taking migrations into account. In order to point out the importance and role of macroregional centres in spacially functional organization of the state territory, their migration properties, i.e. their absorbent capacities, in relation to both the close and wider surrounding have been analyzed in this paper.

Key words: macroregional centres, population, migrations, attractiveness, functional capacity

Увод

Просторним планом Републике Србије из 1996. године дата су кључна развојна решења као и основни циљеви развоја и инструменти и мере за њихову реализацију. Једно од стратешких опредељења потенцираних у плану је прихватање полицентричног система развоја као предуслова ублажавања неравномерности регионалног развоја Србије. Наиме, упркос чињеници да су паралелно са растом београдске агломерације, на подручју Србије формирани контрабалансни развојни центри, који су смањили популациони притисак ка Београду и развијањем функција допринели

ублажавању акутних проблема неравномерности, поларизација у Србији је достигла велике размере.

Стога се полицентрични развој и пре свега деметрополизација Србије, кроз систематско заустављање концентрације становништва и капитала у подручју Београдског метрополитена, уз синхронизовано јачање урбаних центара у унутрашњости државне територије, у функцији остваривања равномерног регионалног развоја, може дефинисати као приоритет.

Као управљачки механизам и инструмент помоћу кога би се могли остварити наведени циљеви, односно допринети смањењу регионалних диспаритета, регионализација представља озбиљан задатак.

Овом проблему је била посвећивана извесна пажња, али се до сагласности о најпогоднијем концепту регионализације није дошло.

Напори у том смеру, у оквиру ППРС предмећени су кроз дефинисање макрорегионалних центара Србије, са могућим подручјима утицаја.

Као центар државног и међународног значаја, дефинисан је главни град, Београд, а као примарни центри развоја градови: Нови Сад и Ниш.

Епитет секундарних развојних центара носе градска насеља: Крагујевац и Ужице.

У том контексту ово истраживање ограничиће се на наведене градове,¹ односно градска насеља, са акцентом на њиховим миграционим обележјима.

Историјски развој

Гледано уназад, кроз историју, након ослобођења од Турака, значај и улога наведених урбаних центара се мењала.

Егзистирајући у оквиру државе која је релативно често мењала границе и територијални обухват, и ови центри су снажили своју позицију различитим интензитетом.

Условно се могу издвојити три етапе у развоју наведених центара:

– период до оснивања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца,

– период егзистирања Краљевине СХС, затим Краљевине Југославије, ФНРЈ, односно СФРЈ и

– период након распада СФРЈ

Почетком XIX века, пред Први српски устанак, у оквиру Београдског пашалука, од наведених макрорегионалних центара, поред Београда који је као погранично место имао ограничене могућности развоја, био је само Крагујевац. До 1878. године Србија је обухватила и: Ниш и Ужице, а након 1912. и Приштина је била у њеним оквирима. Нови Сад, односно Војводина је саставни део Србије тек након 1918. године.

¹ Приштина је изузета из разматрања с обзиром да на територији Косова и Метохије након 1981. године није адекватно спроведен попис становништва

Формирањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Србија заједно са наведеним градовима улази у састав једне нове државе, која ће истаћи неке нове урбане центре. Љубљана, Загреб, Сарајево, Подгорица и Скопље као престонице Република које улазе у састав Југославије, били су најразвијенији државни центри после Београда, и значајни носиоци развоја окружења у коме су егзистирали. Њихова демографска и економска снага се увећавала различитим интензитетом. Београд је у том периоду, до Другог светског рата, такође значајно напредовао, док остали већи градови Србије нису бележили интензивнији развој. Управо из овог периода потиче тако велика вредност индекса урбане примарности који је данас карактеристика Београда.

Након Другог светског рата, у периоду интензивирања процеса индустријализације и урбанизације, евидентан је најснажнији развој градских центара како у демографском тако и у економском смислу, са извесним разликама на републичком нивоу. Наиме политика развоја Словеније која је фаворизовала децентрализован систем, резултирала је равномернијим развојем градских центара, што Љубљану као главни град није значајно издвојило из постојеће урбане мреже, док су у Србије последице наведених развојних процеса биле знатно различите. Изузетно брз развој Београда довео је до стварања дебаланса у односу на остале урбане центре који су се развијали знатно спорије. Такође, укупан развој урбане средине довео је до значајног пражњења руралног залеђа што ће имати дугорочне негативне последице на развој државе у целини.

Након распада СФРЈ, следи период у коме ће на примату почети да добијају остали републички центри, пре свега Загреб, а упоредо са њима нешто интензивније почињу да се развијају и најзначајнији урбани центри Србије, посебно покрајински центри: Нови Сад и Приштина, а затим: Ниш и Крагујевац. Међутим, деценијска криза која је обележила крај прошлог века, одразила се и на развој највећих урбаних насеља Србије.

Макрорегионални центри Србије као одредишта миграционих кретања становништва

Чињеница да удео макрорегионалних центара дефинисаних ППРС, у укупној површини Републике износи 6,1%, у укупном становништву 25%, док у економској снази макрорегионални центри учествују са 42%, указује на њихову улогу и значај у мрежи насеља Србије, односно утицај на трансформацију просторно функцијских односа и веза на републичкој територији.

Како је богатство ресурсима услов опстанка сваког насеља, а људски ресурси база снага и подстрек његовог развоја, демографски капацитет се може посматрати као један од значајних индикатора степена развијености насеља.

Табела 1. – Општи подаци

Територија	Број становника 2002.	Површина у km ²	Број насеља	Густина насељености 2002.
Београд	1.574.050	3.224	157	489
Нови Сад	298.139	699	16	428
Ниш	250.518	597	71	420
Крагујевац	175.182	835	57	211
Ужице	83.022	667	41	123
Србија (без Космета)	7.498.001	77.474	4.706	96

Извор: Општине у Србији 2003. године

Број насеља који је, с обзиром на број становника у Новом Саду далеко најмањи говори о конфигурацији терена и погодности настајања великих насеља на овом подручју, што није предност терена јужно од Дунава и Саве. Стога је у овом делу Србије честа појава малих насеља која понекад имају и статус градског, а у демографском смислу су мања од неких војвођанских села.

Густина насељености градских насеља Крагујевца и Ужица је далеко мања у односу на Београд, Нови Сад и Ниш. Слабија концентрација становништва на територијама ова два градска насеља не значи и слабије пражњење њихових руралних залеђа, већ упућује на миграционе токове чије је одредиште Београд, односно градови Западноморавске развојне осовине, као и трограђа: Параћин, Ћуприја, Јагодина.

Процеси индустријализације и урбанизације који су након Другог светског рата на подручју Србије односно Југославије, покренули крупне демографско-економске промене битно су утицали на правце и интензитет кретања становништва.

Убрзаним трансфером становништва из руралних у урбана подручја мрежа насеља се убрзано мењала а у оквиру ње све доминантније место је заузимао Београд, односно остали макрорегионални центри.

Као основни разлог сваког кретања становништва углавном се сматра немогућност задовољавања потреба у садашњем месту боравка, односно побољшање квалитета живота емиграцијом. Евидентно је да моћ привлачења становништва сваког насеља расте са повећањем његовог функционалног капацитета, односно да присутност већег обима насељских функција подстиче како социоекономску тако и просторну покретљивост становништва. То значи да насеља имиграционог карактера као предиспозицију морају имати развијене функције, односно да су простори слабог функционалног капацитета ретко одредишта миграционих кретања.

Без обзира на чињеницу да се временом, уз слабљење интензитета процеса урбанизације, смањује и темпо досељавања становништва у градове, та пресељавања су присутна и врло значајна као индикатор функцијских односа и веза. Атрактивност одређеног подручја за насељавање један

од најјасних показатеља његовог значаја у окружењу, и из тог разлога ће бити детаљније анализирана. О атрактивности макрорегионалних центара за досељавање становништва Србије говоре подаци приказани у следећој табели, који се односе на процентуално учешће досељеног и аутохтоног становништва у укупном броју становника.

Табела 2. – Аутохтоно и досељено становништво по попису 2002. године

Насеље	Укупно		Аутохтоно		Досељено	
	број	%	број	%	број	%
Београд г	1.119.642	100	529.371	47,28	590.271	52,72
Нови Сад г	191.405	100	80.137	41,87	111.268	58,13
Ниш г	173.724	100	88.594	51,00	85.130	49,00
Крагујевац г	146.373	100	74.777	51,09	71.596	48,91
Ужице г	54.717	100	29.225	53,41	25.492	46,59

Извор: *Попис становништва 2002. године, књ. 8.*

Изражено у процентима, по попису из 2002. године досељено становништво чини више од 50% укупног становништва Београда и Новог Сада, док је у случају Ниша, Крагујевца и Ужица, незнатно веће процентуално учешће аутохтоног у укупном броју становника.

У следећој табели дат је упоредни преглед броја досељених и одсељених лица са општинских територија макрорегионалних центара.

Табела 3. – Однос између досељеног и одсељеног становништва макрорегионалних центара, стање 1991. године²

Центар	Досељено у макрорегионалне центре	Одсељено из макрорегионалних центара	Разлика
Београд	686.545	96.698	589.847
Нови Сад	156.348	52.695	103.653
Ниш	128.964	55.367	73.597
Крагујевац	93.132	38.614	54.518
Ужице	39.103	30.007	9.096

Извор: *Попис становништва 1991, табела 029, СЗС, Београд.*

Сумарно посматрано у односу на број досељених, број одсељених лица је далеко мањи. Посебно је велика разлика за Град Београд, који као државни центар првог реда, велике атрактивности за насељавање, представља најслабији извор емиграната.

Град Београд, чији је домет утицаја далеко ширег радијуса, прима становништво из скоро свих делова Републике. Чест је случај да је Београд атрактивнији за насељавање и оног становништва коме је у просторном смислу неки од осталих макрорегионалних центара ближи. Наведену констатацију поткрепљују подаци добијени.

² Због недоступности података о броју одсељених лица обрађени су подаци из пописа 1991. године

Табела 6. – Пресељавање становништва

	Београд	Нови Сад	Ниш	Крагујевац	Ужице	
Број досељених лица у макрорегионални центар са територије општине		21.935	27.571	18.469	14.581	
Досељени у макрорегионални центар са територије општине у укупном броју одсељених са територије општине у %		41,63	49,80	47,83	48,59	
Укупан број одсељених са територије функционалног подручја	186.206 ³	170.714	145.700	100.654	102.652	
Број досељених лица у макрорегионални центар из његовог функционалног подручја	број	61.634 ⁴	55.140	55.756	34.375	27.573
	% у укупном одсељеном ст. са функ. подр.	33,10	32,30	38,26	34,15	26,86
Број досељених лица у макрорегионални центар из његовог функционалног подручја умањеног за досељене са његове општинске територије	број		33.205	28.185	15.906	12.992
	% у укупном одсељеном ст. са функ. подр.		19,45	19,34	15,80	12,66
Број досељених лица у Град Београд са територије функционалних подручја макрорегионалних центара	број		25.165	17.892	20.280	19.309
	% у укупном одсељеном ст. са функ. подр.		14,74	12,28	20,15	18,81

Испитивање миграторних кретања спроведено је на нивоу функционалних подручја дефинисаних ППРС, у чијим средиштима се налазе управо посматрани макрорегионални центри.

Неоспорно је да су на територији Србије, најинтензивнији миграторни токови остваривани на релацији село-град, у оквиру општинских граница. То заправо значи да су општински центри, најчешће као једина градска насеља на општинској територији, апсорбовали највећи број миграната које је дало рурално залеђе. У случају посматраних макрорегионалних центара од укупног броја одсељених са територије општине, преко 40% миграната је досељено у општински центар.

Ако посматрамо емигранте широк окружења макрорегионалних центара, односно њихових функционалних подручја, можемо извести следећи закључак: поред макрорегионалних центара као значајно одредиште миграторних токова јавља се државни центар, односно Град Београд.

Поређење величине ова два миграторна контингента указаће на значај Београда као државног центра у пресељавању становништва Србије, односно на огромну привлачну моћ коју је исказао чак и према становништву са територије функционалних подручја најзначајнијих урбаних насеља.

³ Функционално подручје Београда чини 16 општина (административно дефинисано подручје).

⁴ Макрорегионални центар Београд посматран је као скуп 10 градских општина с обзиром на то да подаци на насељском нивоу нису доступни.

Генерално посматрано спроведена анализа дала је следеће резултате:

– Процентуално учешће емиграната са посматраних функционалних подручја којима су одредишта били макрорегионални центри, у укупном броју одсељених износи 26–38%. Међутим ако искључимо имигранте који су пореклом са општинске територије, реч је о свега 12–19% и

– Процентуално учешће емиграната чије је одредиште био Београд у укупном броју одсељених са територија коју обухватају дефинисана функционална подручја износи у просеку 14–20%, с тим што међу анализираним просторним целинама постоје значајне разлике.

Београд је најмању привлачну моћ показао у односу на становништво са функционалних подручја Ниша и Новог Сада, што управо наглашава значај и улогу ових градова у просторно функционалној организацији државе, а такође и потврђује поделу дату у ППРС, по којој ова два града носе епитет примарних развојних центара, док су Крагујевац и Ужице дефинисани као секундарни центри. Учешће досељених у ова два градска насеља са територије њихових функционалних подручја у укупном броју емиграната са ове територије, мањи је од учешћа оних који су емигрирали ка Београду. Наведени подаци недвосмислено указују на снагу утицаја Београда као пола развоја и главног фактора поларизације у Србији.

Анализа миграторних кретања која су имала исходишта у неком од макрорегионалних центара, показује најинтензивнију везу, (ако изузмемо Београд) са просторно блиским општинама. За Београд је карактеристично да је од укупног броја одсељених лица више од 30% мигрирало ка неком од војвођанских градова, односно градских насеља, а пре свега: Новом Саду, Нишу, Панчеву, Зрењанину, Пећинцима, и општини Стара Пазова,⁵ ко-

⁵ Војвођанске општине: Стара Пазова и Инђија, карактерише велики број запослених у приватном сектору, односно надпросечна заступљеност малих и средњих предузећа. Наиме, концепт развоја у радикално измењеним условима и захтевима које представљају процес транзиције, који тече паралелно са процесом деиндустријализације, приватизације и либерализације, а у којима предност стичу мала и средња предузећа, а не индустријски комплекси какви су били познати у бившем социјалистичком систему, подразумева овакве промене у структури привреде, које директно утичу и на територијални размештај становништва, односно привлачност појединих општина за насељавање. Пореска политика као врло користан инструмент за усмеравање развоја привреде, у нашој држави је слабо примењиван. На територијама ових општина, а посебно Старе Пазове, исправно примењивана пореска политика изазвала је процес концентрације мале привреде. Ниже пореске стопе у односу на остала градска насеља повећале су атрактивност ових локација и учиниле их повољнијим за развој приватног сектора. По принципу кружне кумулативне каузалности то ће подстаћи прилив радне снаге и капитала, убрзати развој услужних делатности и инфраструктуре, омогућити повећање локалних фондова и акумулацију капитала, што ће утицати на експанзију привредних капацитета.

ја је међу свим општинама у Србији, привукла највећи број београдског становништва, преко 5.000.

Смиривањем процеса индустријализације последњих година XX века и пражњењем руралног залеђа, пресељавање становништва из села у градове је све мањег интензитета, док на значају добијају миграције на релацији град-град. О томе сведочи одређени миграторни контингент који постоји на релацијама између великих градова, односно градских насеља.

Табела 7. – Пресељавање становништва између макрорегионалних центара

Опш. у коју се лице доселило Опш. из које се лице доселило	Београд	Нови Сад	Ниш	Крагујевац	Ужице
Београд	32.474	2.206	1.362	835	610
Нови Сад	8.108	21.935	474	248	93
Ниш	10.832	669	27.571	437	141
Крагујевац	8.288	383	466	18.469	106
Ужице	5.673	269	201	261	14.581

Извор: *Попис становништва 1991. године, табела 029, СЗС, Београд.*

На основу биланса броја лица која су мигрирала између две општине, односно два макрорегионална центра може се утврдити функцијска међузависност, доминантност и субдоминантност, односно њихов просторно-функцијски однос. Београд са свим општинама⁶ макрорегионалних центара, остварује позитиван салдо миграција. Након Београда, по снази утицаја истиче се Нови Сад који остварује позитиван салдо миграција како са Нишом, тако и са Крагујевцом и Ужицом.

Табела 8. – Дистрибуција салда досељеног и одсељеног становништва

Опш. у коју се лице доселило Опш. из које се лице доселило	Београд	Нови Сад	Ниш	Крагујевац	Ужице
Београд	-	5.902	9.470	7.453	5.063
Нови Сад	- 5902	-	195	135	176
Ниш	- 9470	- 195	-	29	60
Крагујевац	- 7453	- 135	- 29	-	155
Ужице	- 5063	- 176	- 60	- 155	-

Извор: *Попис становништва 1991. године, табела 029, СЗС, Београд.*

На основу приказаних података такође је могуће констатовати доминантност Ниша у односу на Крагујевац и Ужице, а затим доминантност Крагујевца у односу на Ужице.

⁶ Због недоступности података на нивоу насеља анализа је спроведена на општинском нивоу.

Чињеница да Ужице остварује негативан миграциони салдо са свим посматраним општинама, иде у прилог тврдњи да је то у развојном смислу слабији макрорегионални центар, односно да би по демографском и функционалном капацитету и нека друга градска насеља Србије могла понети епитет макрорегионалних центара, као на пример: Суботица, Чачак, Краљево, итд.

Закључак

Анализа миграционих обележја макрорегионалних центара Србије јасно илуструје демографску и последично сваку другу доминацију Београда. Евидентна разлика у демографској снази Београда у односу на остале макрорегионалне центре, упућује на неопходност организовања државне територије на начин који ће омогућити спровођење децентрализације, односно деурбанизације.

Наиме, без обзира на присутност процеса индустријализације и урбанизације, који су подстицали концентрацију становништва у градским центрима, они нису резултирали израженијом полицентричношћу у мрежи насеља Србије. Напротив, мрежа насеља Србије се може недвосмислено окарактерисати као константно изразито поларизована, са Београдом као изузетно јаким центром коме ни у демографском ни у функционалном смислу нема адекватне конкуренције. Зато је неопходно подстицати развој оних центара, пре свега макрорегионалних, који ће обезбедити равномернији и усклађенији развој мреже насеља. У том смислу треба афирмисати градове, односно градска насеља која појединачно или у групи могу да делују као противтежа поларизационим утицајима Београда, да утичу на развој неразвијених подручја, да подстакну развој сеоских насеља, односно да омогуће рационалну просторну организацију државне територије у целини.

Zora Živanović

MACROREGIONAL CENTRES IN SERBIA AS DESTINATIONS OF POPULATION MIGRATIONS

Summary

Migration characteristics of macroregional centres, defined by the Spatial Plan of the Republic of Serbia in 1996, have been analyzed. These centres are: Belgrade, Novi Sad, Niš, Kragujevac and Užice, while Priština was omitted due to lack of relevant data. Different history, geographic position, as well as treatment of the centres by authorities resulted in their different functional capacities, which was confirmed by the results of the analysis of population migrations. They clearly confirm the remarkable polarization of the Serbia space, Belgrade being the strong centre which cannot be competed in both demographic and functional sense. That is why it is necessary to foster the growth of

Зора Живановић

other centres, first of all the macroregional ones which will ensure even and more harmonized development of settlement net, i.e. act as a counterbalance to polarization influences of Belgrade, and as encouragement to development of undeveloped areas and rural settlements, as well as a contribution to establishing a better spatial organization of the whole territory of Serbia.